

કિસાન જંગ

(એકાંકી નાટિકા)

કવિ એક આત્મી

એસ. જે. રાજગુરુ

મજબૂત સાહિત્ય પ્રજ્ઞાને સભા, રમકઠાં મારફીટ, અમદાવાદ.

નિવેદન

“ મળૂર સાહિત્ય પ્રચાર સભા ” ગુજરાતમાં શ્રમજીવીઓની સાથી ક્રાન્તિકારી વિચારશ્રેણી આમ જનતાની સરળ ભાષામાં રજુ કરી જનતાનું જીંપડે પહોંચાડતી એક જ સાહિત્ય સંસ્થા છે. સંસ્થાને ત્રણ વરસ પુરાં થવા આવ્યાં છે. આ સમય દરમ્યાન આપેલ પુસ્તિકાઓ જેતાં વિચારપ્રવાહની દૃષ્ટિએ અમો મગફળીઓએ સસ્તી કીંમત રાખી સરતું સાહિત્ય આપવા જતાં આર્થિક બાબત અમારી છેક જ કંગાલ રહી છે, તેથી પ્રકાશનની નિયમિતતા નથી જાળવી શક્યા. આર્થિક મુશ્કેલીમાં વળી કાગળના ભાવોનો વધારો તથા રોજ-બ-રોજની શ્રમજીવીઓની હડતમાં ખુંતેલા અમારા સાથીઓ અને અમો પ્રકાશનને સહર નથી બનાવી શક્યા. કેટલીક વખત આ સાહિત્યના પૈસા પણ મેળવી શક્યા નથી. કેટલાક કાર્યક્ષેત્રોમાં વિના મૂલ્યે સાહિત્ય ગયું છે. આમ આર્થિક કંગાલીયતે પુરતા પ્રમાણમાં વાંચન આપી ન શકવા માટે અમેને ઉદ્વેગ થાય છે.

પણ જો આ સાહિત્ય સરતું અને શ્રમજીવી યોગ્ય હોય, તેની જરૂરત ગુજરાતના ક્રાન્તિપ્રિય દિલો પીછાણી શકતા હોય, અમારી હાલતથી પરિચિત થઈ હમદર્દી બતાવી શકતા હોય તો ગુજરાતે આ એક જ શ્રમજીવી સાહિત્યની સંસ્થાને જીવાડવા મદદ કરવી રહી.

દરેક ભાઈ બહેન, ખરીદાને અથવા શક્ય રકમ કાર્યાલયે મંત્રીને ભેટ આપી (પહોંચ મેળવવી) ને સહાય કરી શકે. વેપારી મિત્રો ધંધાની જાહેર ખજાર આપી મદદ કરો શકે.

આ વખતે કિસાન ચળવળને ગંધમેસતી કાઢ્યાવાડી જાયા-નમાં એકાંકી નાટિકા (ભજવી શકાય તેવી) લખી કામરેડ રાજગુરુએ આ સભાને નવી જ વસ્તુ આપી છે. અમારી તુટીઓ વાંચક દરગુજર કરશે અને અમારા આ પ્રયત્નને પોતાનો ગણી ટેકો આપશે તેવી આશા છે.

ગુજરાત નહિ, હિન્દ નહિ, પણ જગત જે રાજકીય ઝંઝાવાતમાંથી પ્રસાર થાય છે તે જેતાં આ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કદાચ રૂધાઈ જાય. પણ જે વિચાર સરણી તે રજુ કરે છે તે વિચાર અમલીરૂપ ધારણ કરતા જાય છે. અને હિન્દ આઝાદ બનશે. શ્રમજીવી જનતાની સત્તાવાળું હિન્દ જેવા આમણે આપણે કાળો બનતી રીતે આપીએ, બાંચકો પોતપોતાની રીતે આપશે તેવી આશા રાખીએ છીએ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૦૪૩ કિંમત ૦.૧૨-૯.

ગ્રંથનામ ક્રિયાના ઝંડા

વર્ગિક ૨ : ૨

હિલની વાત.

હિંદ ખેતી પ્રધાન દેશ છે. ૩૭ કરોડ પ્રજાનો જીવનાધાર ખેતી છે. દર દકા જનસંખ્યા ખેતીના ધંધામાં મહેનત અને જીવન નિર્વોહ માંડી ખેડી છે. એવા ધંધામાં જીવતા ખેડૂતોની કંગાલ હાલત કેવી છે ? કેમ થઈ અને કેટલી હદે ગઈ ? તેનાં કારણો તથા આ કંગાલીયત મીટાવવા શું કરવું જોઈએ, તેનું બુદ્ધિપુરઃસર જ્ઞાન પણ કંગાલ હિંદી કિસાનોને નથી. દિનરાત ગમે તે ઋતુમાં બૂખે પેટે, ઉધાડે પગે, દુઃખી દીલે, ચિંતામગ્ન ચહેરે, હતાશ હિંદી ખેડૂત નશીબ પર આશા રાખતો, કપાળ ફૂટતો જીવન-સંઘામ ખેડતો આપણે જોઈએ છીએ. તેના દુઃખની ટોચ ચડી ગઈ છે. કંગાલીયત વધારતાં તેના વિરોધી બળો તેને વધુ ને વધુ, ક્યારેક સીધતથી અને ક્યારેક નમ્મ દમનથી બીંસે છે, ત્યારે અકળાયેલ વ્યક્તિ કે સમૂહે સામું મરણીયું ડગલું ભર્યું છે. ક્યારેક અલ્પજીવી વિજય મળ્યો ને પાછો ખુંચવાઈ ગયો છે. જ્યારે વધુ ભાગે દુઃખ, ગુંગળાઈ, પાછો પછડાયો છે અને બમણા દુઃખ સહેવા કટિબદ્ધ પણ થયો છે. છતાંય રોજ-જ-રોજના જીવનવિગ્રહમાંથી તેણે વર્ગીય શક્તિ અને ચેતન મેળવ્યાં છે. વધુ સંગઠિત થવાથી આખરી વિજય તેનો જ છે, તેની ખાત્રી તેના હૃદયમાં વસતી જાય છે અને ભાવી જીવનની આશાએ વિરોધી બળોનો મુકામલો કરવા, આખરી જંગ જીતવા, મક્કમ નિર્ધારે, સમૂહ જાગ્રત થઈ અડગ પગલાં ભરતો જાય છે. આ તેના ભાવી વિજય માટે ખાત્રી આપે તેવી વસ્તુ છે.

ગુજરાત કાઠીયાવાડના કિસાનોની હાલત ટૂંકમાં નીચે મુજબ છે:

સુરત જીલ્લાના દુબળાઓ, રાનીપરજ, કાળીપરજ અને પંચમહાલના ભીલોની હાલત છેક જ કંગાલ છે. તેમાના મોટા ભાગની જમીનો વર્ષોથી ખુંચવાઈ ગઈ છે. આજે તે ખેતી પરનો મજૂર બની ગયો છે. દુબળા એ તો ગુલામી પ્રથાના પ્રતીક જ છે.

ખેડા જીલ્લાના બહાદુર કિસાનોમાં લડાયક ખમીર પુરસ્કેસમાં હજુય ઝળકે છે. અમદાવાદ જીલ્લામાં હજુ બીજા ગરીબ ખેડૂતો જેવી ઉધાડી કંગાલીયત જણાતી ન હોય ખેડૂતો પુરા જાગ્રત નથી.

પણ સાથુંદના રાજશાહીની એડીતળે ચગદાતા સાથુંદના કિસાનોની હાલત ખૂબ જ કંગાલ છે. મોરૈયા અને આળુઆળુના ધનામી તથા તાલુકદારી ગામમાં ખેડૂતો પર એવડો માર પડે છે. તેમને અમના સાંસા છે, કરભારણુ ને વેરાનો પાર નથી. ઘાસ ઉઠાવી જતી પાંજરાપોળોની “ વહેપારી નીતિ ” એ ગામડાના ખેડૂતોના ઢોરોને કાંતો ખુંચવી લીધા છે અથવા અહિંસા ધર્મીઓએ આ રીતે તેમને યમસદનમાં પહોંચાડ્યા છે.

કાઠિયાવાડમાં તો દેશી રાજ્યો અને તાલુકદારોના ઉડાઉ-પણાના ભોગ કિસાનો બન્યા છે. શાહુકાર, તાલુકદાર, અમલદાર, સરકાર, લાંચીઆ, ખટપટીઆ, કેટ, લકંગા અને માગણુ-બીખારીઓ આ બધા ખેડૂતને નીચેવી ખાનારી જળો છે. આજે કાઠિયાવાડ જેવો લડાયક ખમીરવંતો ઉદાર, ઐતિહાસિક પ્રદેશ, કંગાલીયતના કારણે ક્રાંતિકારી છતાં નિર્જળ અને નિરાશ્રિત બની બેઠો છે.

કાઠિયાવાડના નાના રાજ્યોની અનેક લૂંટો, લાગા, વેઠ, આકરા મહેસુલને જે સાફ દિલનો માનવી જુવે તેના દિલમાં ક્રાંતિકારી વિચાર આવે, તેને શાહુકારી, જમીનદારી અને રાજશાહીને એક ઝપાટે સાફ કરી નાખવા મન થાય. આ શક્ય છે. પણ હિંદી મૂડીવાદની આજની સ્થિતિ આ બળો સાથે સહકારની છે. પરદેશી સરકારની પણ એ જ જરૂરીઆત છે. તેથી બ્રિટીશ શાહીવાદ અને હિંદી મૂડીવાદી મહાસભા તથા તેનું માધકેશન ગાંધી અને ગાંધીવાદ આ ક્રાંતિને રોકે છે. એટલું જ નહીં પણ શ્રમજીવિઓ પર પીઠ પાછળ ધા કરે છે.

હવે આ હકીકત સિદ્ધ કરતા કિસાન જંગો આપણે જોઈએ: હરિપુરા મહાસભાના અધિવેશન વખતે પંદર હજાર કિસાનોની કૂચ ત્યાં

આવી, તેણે “ હાળી પદ્ધતિ તોડ દો ” નો પડકાર કર્યો અને કોંગ્રેસ બડકી. તેણે હાળીઓને “ હળપતિ ” બનાવ્યા. જેમ કેદને “ હરિજન ” કહ્યા તેમ. પણ તેમની ગુલામી અર્થ નહીં. ફક્ત ગુલામીની સાંકળથી પડેલા ચાઠાં “ બહુ ખરાબ અને કાળાં લાગે છે ” તેમ કહી લાગણીવેડાથી પતાવ્યું. પણ સુરત જીલ્લા કિસાન સમાના ખડતલ વીરોએ જંગ માંડ્યો. વડોદરાની સરકાર, મુંબઈની સરકાર તથા સ્થાનિક સાહુકારી, દેશાઈ અને અમીનોના હાજી ગગડી ગયાં. તૂટતી મહેલાતો પર પ્લાસ્ટર કરવા સરદાર પટેલે બારડોલીમાં હાળીઓની ગુલામી તોડવાની કહેવાતી ચરતો કરી, કે ગુલામને પૈસાથી છોડવો. પણ ગુલામને પૈસા ન મળે. પૈસા મળે નહિ ને ગુલામી જાય નહીં. બીજી પાસ મુંબઈની કોંગ્રેસ સરકારે ૫૦ ટકા મહેસુલ માફ કરવાના વચનને સત્યના મહાન પ્રયોગ તરીકે રજુ કરી પાછલે બારણેથી પ્રધાનપદાં ટકાવવા મોટા જમીનવાળાઓને રીઝવવા ગણોત બીલ અને ઋણ રાહત બીલનાં નાટકો બજાવ્યાં, જે કદીય ખેડૂતોના દળદર શીટાડે તેમ નથી. કિસાનોએ જ્યારે આખરી જંગ માંડ્યો ત્યારે તેને તોડવા ત્રિવિધ રીતો આચરાઈ: દમન, રાહત, શામ અને ભેદનીતિ. આ રીતે ગુજરાતની કિસાન લડતના પગરથુ ચતાં જ કોંગ્રેસે તેને ડામવાનું સીક્ષતથી શરૂ કર્યું. કિસાન તાકાત વધતાં મૂડીવાદી કોંગ્રેસ બોલી: કોંગ્રેસ કિસાનોની છે. છતાં તે કિસાનોને કચડી શકે છે. કોંગ્રેસ મજૂરોની છે. છતાં તે મજૂરોને ગોળાએ વીંધીને પાક અહિંસા ધર્મ જાળવી શકે છે. કોંગ્રેસ મજૂરોની થઈ શકે, કિસાનોની થઈ શકે, જમીનદાર, તાલુકદારોની પણ થઈ શકે ને માલદારોની પણ બની શકે. મજૂરોની કોંગ્રેસ મજૂરોની હડતાળ તોડવા કાયદાઓ, પ્રચાર અને ગોળાબાર કરી શકે? ખેડૂતોની કોંગ્રેસ ખેડૂતોની સભા અને લડતોને તોડવા ખાસડા ફેંકાવી શકે? પણ માલદારો અને જમીનદારોની જમીન કે કારખાના ગરીબોના હિત માટે વાપરવા કાયદાથી કે લડતથી ગરીબોને હિતકર થાય તેમ ન કરી શકે? ત્યારે કોંગ્રેસ કેની?

સુરત અને માંગરોળની લડતો સાથે આપણે દેશી રાજ્યની લડતો ટુંકમાં જોઈએ. માણસાના ખેડૂતોની સ્વતંત્ર લડત અને તેમાં સ્ત્રીઓનો હીરસો ધ્યાન ખેંચે છે. આ લડતમાંથી મધ્યમ વર્ગને દૂર રાખવામાં આવેલ. આ કારણે આ લડત સમાધાનમાં પરિણમી. આ લડત ખેડૂત જનતાની માર્ગદર્શક બની. આ લડતના સુરતના પગથીયા રૂપે કાઠિયાવાડના ૩૬ ગામડીવાળા નાનકડા વળા રાજ્યમાં ખેડૂત લડત ઉપડી. વળાની આંતરિક ખટપટના રાજકારણે ખેડૂત જાગૃતિને દાખવાના પ્રયત્નો કર્યા. ખેડૂત જવાન બેચરભાઈનું ખૂન થયું. આ ખૂનથી વળાની નહીં પણ કાઠિયાવાડની જનતા જાગી. વિક્કરવાની અણીપર મામલો આવ્યો. વળા મહાન ક્રાંતિ કરત. રાજનું રાજ ચાલી જત. તે દિનની બેચરભાઈની સ્મશાન યાત્રા ક્રાંતિનું રૂપ લેત. પણ ઢીલી કાઠિયાવાડી ગાંધીશાહી આગેવાનીના એજન્ટ ભાઈ ઢેબરની પ્રેરણાએ બંડખોર ખેડૂતોને શાન્ત કર્યા. પરિણામે આજે ખેડૂતો અને પ્રજા રીજાય છે. થતી ક્રાંતિને રોકવાથી સહજ ઉપજતો પ્રત્યાઘાત આ રીતે શરૂ થયો.

આ જ રીતે રાજકોટની ખેડૂત પ્રજાની તાકાતને જવાબદાર તંત્રમાં પ્રથમથી આમેજ ન કરતાં સરદારે લડાયક બળોને દૂર રાખ્યાં અને લડતના મૂળ પ્રણેતા ઉદામ સમાજવાદીઓની આંતરરાષ્ટ્રીય તકવાદી “સંયુક્ત મોર્ચા”ની નીતિના કાયમી સૂત્રે લડત ગાંધીવાદી મૂડીદારોના હાથમાં સોંપી. લડત લંબાઈ અને ગરીબ વર્ગ આર્થિક રીતે છંદાષ ગયો. જે પ્રથમ ખેડૂતોમાં વર્ગીય શક્તિ ઉપજાવી ખેડૂત, મજૂર અને વિદ્યાર્થીઓની સ્વતંત્ર તાકાત પર આ લડત લડાઈ હોત તો આવું કશું પરિણામ ન આવત. પણ મૂડીવાદી મહા-સભાની ચાલનશક્તિ અને લડતની વર્ગીય મર્યાદાને ન ઓળખનાર, મૂડીદારોને લડતમાં ધસડવાની ડંકાશ મારતા ગણિત ભૂલ્યા સમાજ-વાદીઓની ઉંધી ગણતરીના કારણે લડત મૂડીદાર વર્ગના હાથમાં જઈ અને રજવાડા જેડે જીવનસાથી બનેલા ગાંધીવાદે—મૂડીવાદે—

પોતાનો વર્ગીય પ્રત્યાધાતી મોરચો સાચવવા આખો લડતને અને હિંદના રાજસ્થાની ક્રાંતિકારી દળોને એક જ ઝટકે ધા કરી ધાયલ કરી નાંખ્યા.

આ જ ટાંકણે લીંબડીનું તાંડવ નૃત્ય ઉભું થયું. કચડાયેલી રાજસ્થાની જનતા બંડ પોકારી રહી હતી. લીંબડી રાજ્ય જતે દિન પ્રતિદિન વેપારી બનતું જતું હતું. રાજ્યના વેપારી હિતો સામે લીંબડીના વેપારી (વાણિયા) ના વેપાર અંગેના હિતોની અથડામણ દિન પ્રતિદિન વધતી જતી હતી. રાજકોટની જવાબદાર તંત્રની માગણી કાઢ્યાવાડે જ નહિ બદકે હિંદી રાજસ્થાનોએ ઉપાડી લીધી હતી. પણ જવાબદાર તંત્ર અને ફેડરેશનના સંબંધોની આંટીઘૂંટીમાં તમામ રાજ્યો એકત્ર બન્યા. તેમના વર્ગીય હિતોએ તેમને સંયુક્ત દમન કરવા હાકલ કરી. લીંબડીના લોકો ને મુંબઈમાં ધમધોકાર નફાકારક વેપાર કરતા વણિક આગેવાનોએ જવાબદાર તંત્ર માટે કાંઈ પણ તૈયારી વગર હાકલ કરી. લીંબડી રાજ્યનો કંગાળ કિસાન જુખદુઃખે સમસમા રહ્યો હતો. તેના દુઃખો દૂર થશે તેવી આશાના વચન પર તે જવાબદાર તંત્રની લડતમાં વણિક (મૂડીદારી) આગેવાની નીચે રજવાડી જુલમમાંથી મુક્ત થવા આગળ આવ્યો. પણ ખેડૂતની આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ ગઈ. દરબાર શ્રી ગોપાળદાસના અમુખપદે ભરાતી પરિષદ પર રાજ્યની શેઠ નીચે રાજ્યના ટુકડા પર નજર ફેંકનાર પ્રત્યાધાતી વર્ગનો રાજકીય દેખાવ હિંદના ઇતિહાસમાં અનોખી રીતે ઝળુકી ગયો. મુસ્લીમો, બ્રાહ્મણો અને સનાતનીઓ સ્વાર્થી ટુકડા ખાતર મુસ્લીમ ઝંડા અને ભગવા ઝંડા નીચે સંયુક્ત બની ઝંડાને શરમાવવા કતલની મહેશીલ ઉજવવા ઉપડ્યા. પરિષદ પ્રમુખ અને કાર્યકરોની રિયતિ વિષમ બની. આ વખતે રાજ્યની ખેડૂત જનતા સામનો કરવા હુકમ માગતી હતી. અહિંસાનો પેગામ તેમના જુસ્સા ને તાકાતને રોકતો હતો. મૂંગા માર ખાવાનું જીવનમાં જોયેલ નહિ તેવું કપરું કામ, મદ જનતાએ બેહદ માર ખાઈ, અપમાનના કડવા ઘુંટડા પીધાં ને લીંબડીનું દમન જગજહેર

મયું. લીંબડીના કિસાનોના બલિદાનની બાગે જ પુરી નોંધ લેવાઈ છે. લીંબડી જોખમી બન્યું. લડતનો વ્યૂહ જુની વણિક રીતમાં પલટાયો ને હિજરત કરી. હિજરતમાં ખેડૂતો આવ્યા. તેની જમીન ગઈ, ધરખાર મયું. આજે તેઓ બીખારી દશામાં મૂકાયા છે. હિજરતીઓના નામે મુંબાઈમાં ફંડો ઉધરાવામાં પણ હિજરતીઓમાં મરીબ અને ઉપલા થરના એવા ભેદ પડ્યા. મુંબાઈનો વેપાર ચાલુ છે, નોકરી ચાલુ છે, તેવા જીવી શકે છે. નેતાઓ રૂના બહિષ્કારની પાછળ નિષ્ફળ રીતે શક્તિ, સમય ને નાણાંનો વ્યય કરી 'હાયો જુગારી બમણું રમે' તે રીતે "લીંબડી દીન" ઉજવી આત્મસંતોષ લઈ શકે છે. ત્યારે બીજી બાજુ હિજરતી કિસાન શૂન્ય અને રાજ્યના ત્રાસથી કંટાળી ગયો છે. આ અંગે છૂપાયેલી હકીકતો પણ હવે તો જાહેર રીતે બહાર પડી ગઈ છે.

ખરી રીતે લીંબડી સામે બરવાળા અને લીંબડીની કિસાન જનતા પોતાની માગણીઓ માટે આખરી જંગ લડી લેત. પણ વેપાર દષ્ટિની મર્યાદિત લડત રૂના બહિષ્કારની માગણીથી તેના વર્ગીય સ્વરૂપને જાહેર કરે છે. આમ ખેડૂતની તાકાતના ભોગે વેપારી હિતો માટે લડાતી લડતો કાં તો એમનો સ્વાર્થ સરતાં સમાધાનીમાં પરિણમે અથવા નીચલા થરના ગળાં કાપી, હારને પણ નૈતિક વિજયમાં ખપાવે. પણ જે વર્ગે ભોગ આપ્યો, શહીદી સ્વીકારી તે વર્ગની દશામાં કાંઈ જ ફેર પડતો નથી. તેમની સ્વતંત્રતા કે હિતરક્ષા થવાને બદલે કુસંપ અને પ્રત્યાધાતના ઝેરમાં તે સપડાય છે. એ રીતે લીંબડીનું થયું ને તે પછી તો દેશી રાજ્યોમાં દમન અને પ્રત્યાધાતી બળોનો સંયુક્ત મોરચો ચાલ્યો. જે જગ જાહેર વાત બની ગઈ છે.

આવું જ જામનગરમાં બન્યું. દેશી રાજ્યોના મંડળના વડા જામનરેશના રાજ્યમાં દમનકાંડ મંડાવ્યો. અને દરેક રાજ્યોએ એક બાજુ દમન, બીજી બાજુ રાહત અને પ્રજાના નામે વફાદારોનાં મંડળો બનાવવા કે પ્રજા મંડળોમાં પોતાના ખાંધીઆઓ ઉભા

કરવાની દિમુખી નીતિ અખતયાર કરી. સાથે સાથે જમીનદારી નવાખીની હિતપ્રતિનિધિ મુસ્લીમ લીગનો સાથ કામે લેવાયો. જમ-નગરમાં પણ સમાજવાદીઓની જાણીતી પેલી તકવાદી સંયુક્ત મોરચાની પોપટીયા નીતિ આચરવા જતાં માર ખાધો અને રાજ્યના ખાંધીઆ અને આર્યસમાજ કોંગ્રેસમેનોની ખીચડીયા જમાતમાં લડતના સુત્રો અટવાઈ ગયાં અને ખેડૂતોની અવદશા થઈ. રાજ્યે ભાગલા પાડ્યા. કોઈને રાહત આપી, કોઈને દંડ્યા. લડાઈ તો તૂટી ગઈ, પણ દેશી રાજ્યોએ સામુ આક્રમણ કર્યું. આમ મુડીવાળા હિતો સાથે સંયુક્ત મોરચો કરવા જતાં સ્થાપિત હિતવાળાઓ, તેમની લડાયક નહિ તેવી શક્તિ હોઈ રજવાડાની ગોદમાં ભરાઈ બેઠા. પ્રજાના લડાયક બળોને સંગઠિત કરવાને બદલે રાજ્યો પાસેથી ટુકડા માગનાર ખીન લડાયક એવા વર્ગ પાસેથી લડાઈની ભામક આશામાં પોતાને માર્ક્સીસ્ટ કહેવડાવતા ભુલેલા સમાજવાદીઓએ જોયું ખાધું ને પ્રજાને સહેવું પડ્યું. પ્રજામંડળોના સૂત્રોમાં અટવાઈ જઈ, વર્ગીય ભાન તેમનામાં રેડવાને બદલે તેને બુઠું બનાવવાનું કામ આ રીતે મુડીદારો જોડે સંયુક્ત મોરચો રચવા જતાં મજૂર કિસાન ક્રાન્તિની વાતો કરનારાના હાથે થઈ રહ્યું છે. જાણ્યતાં કે અજાણ્યતાં આ અમજીવી ક્રાન્તિનો દ્રોહ છે.

પ્રજામંડળો ગરીબો માટે લડશે, તેવી જુમરાણુ કોંગ્રેસની માફક પ્રજામંડળોમાં ઘૂસેલા કોંગ્રેસ કમ્યુનિસ્ટોએ પ્રજામંડળોમાં પ્રજાનો વિશ્વાસ બેસાડવા નિષ્ફળ કોશીષ કરી. એનું પરીણામ હવે તો ખુલ્લું પણ પડી ગયું છે.

ભાવનગર રાજ્યમાં ભારે મહેસુલના ભારે કચડાતો કિસાન “રામ રાજ્ય”ના દિમુખી તંત્રમાં હેરાન પરેશાન પડ્યો છે. આજુ બાજુનાં રાજ્યો કરતાં ભાવનગર અને પાલીતાણાના મહેસુલનાં દર બહુ જ આકરાં છે. આ રાજ્યોના કિસાનો કોઠીમાં પેસીને રહે છે. કારણકે તેમના દુઃખ દૂર કરવાની રાજ્યની વાતો ને હિન્દી મહા-

સભા અને ગાંધીજીના એજન્ટો સત્ય મનાવવા અને રાજ્યો બલા છે તેથી સુરાજ્યને સ્વરાજ્ય મનાવી ખેડૂતો પાસે રાજવીઓના ગુણુગાન ગવરાવવા આકાશ પાતાળ એક કરે છે. ઉપરથી રાજ્યો સામે માથું ઉંચકનાર કામદાર કે કિસાન અથવા યુવાન કે વિદ્યાર્થી સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓને પીઠ પાછળ ધા કરનાર ગાંધીવાદીઓની જખરી જમાત આ રાજ્યોમાં રાજ્યાશ્રિત પડી પાથરી રહે છે. આ જમાતને મહાત્મા ગાંધી, સરદાર પટેલ અને મહાસભાનો ટેકા છે. રાજ્યો અને દિવાનો જોડે સંબંધ ધરાવતા આ લોકો પ્રજાની શક્તિ તોડે છે. પ્રજાને, રાજ્ય અને દિવાનો તથા તાલુકદારોના સીતમે સહન કરતાં કરતાં “તેઓ આપણા અજદાતા છે, મિત્રો છે,” તેવા સૂત્રો પઢાવે છે. ઘોઘા તાલુકા પરિષદમાં ખેડૂતોને તાલુકદારોના મિત્રો ગણી કોંગ્રેસમાં ભળવા જણાવતા સ્વાગત પ્રમુખ જમીનદાર હતા અને પ્રમુખ શ્રી મોરારજી દેસાઈ તાલુકદારોને કોંગ્રેસમાં આવવા જણાવી ગયા. જે તાલુકદારો ખેડૂતોને કચડે છે તેમને મહાસભાના મિત્રો ગણી તેમના હિતોની સલામતીની ખાત્રી આપે છે. પ્રમુખ સાહેબ ખેડૂતોની પીઠ પર જેથી તેમના આગેવાન બની તાલુકદારોને પણ ખેડૂતોની પીઠ તોડવા મિત્ર બનવા આમંત્રણ આપે છે. આમ ‘ભાવનગર જવાબદાર તંત્ર વગર લડયે આપશે’ તેવી ખાત્રી દેનાર ભાવનગર રાજ્ય પ્રજા પરિષદના પ્રમુખશ્રી સરદાર પટેલનો આજે શો જવાબ છે ? ક્યારે જવાબદાર તંત્ર વગર લડયે પ્રજા પામશે ?

પણ જ્યારે ખેડૂતો લડવા તૈયાર થયા ત્યારે તેમની લડાયક શક્તિ તોડવાનું કામ જેમનાં વર્ગીય હિતો છે તેવા પ્રજા સેવકો બણતા મહાસભાવાદી પ્રજા પરિષદના વડાઓએ પ્રજાની લડતો ખુદલી રીતે તોડી છે. પ્રજાનો અવાજ પેપરોમાં લાગવગ ધરાવી, જુદાજુદા ફેલાવી ગુંગળાવ્યો છે. પ્રજાને વધુ મુશ્કેલીમાં ને નિરાધાર દશામાં મૂકી છે. પાલીતાણાના લડાયક ખમીરને વ્યક્તિ પૂજામાં

પરોવી વચનભંગી રાજને મહાન મણાવવા શ્રી ટેબર આણિ કંપનીના અખતરાઓ હવે તો જમ જાહેર થઈ ગયા છે. આમ અમજીવી જનતાની લડાઈને તેમના નેતા બની તોડતા મહાસભાવાદીઓ, પ્રજા મંડળવાળાઓ અને પોતાને સમાજવાદી કહાવતા તક સાધુઓના સ્વાંગ પ્રજા જાણતી જાય છે.

વડોદરા રાજ્યના અમરેલી પ્રાંતના કિસાનો ગિરાદર રાવત ખુમાણની આગેવાની નીચે અમરેલી પ્રજા મંડળ અધિવેશન પર કૂચ લઈ ગયા, લડાયક ખમીરથી સુખા અને પ્રજામંડળના આગેવાનો બડકી ગયા. તેમને ઠાઠવા પ્રયત્નો થાય છે. વડોઆ મુકામે પાલીતાણા રાજ્ય પ્રજા સંમેલન મળ્યું ત્યારે આવી જ ૧૫૦૦૦ કિસાનોની કૂચ પાલીતાણાની ધરતી ખૂંદી વળી, કિસાન સ્ત્રી પુરૂષોની કાંધે લટકતા રોટલાને બાજકાની એ શીસ્તમદ્દ લાત લશ્કરની યાદ આપતી કૂચ હજુય ભૂલાતી નથી. પાલીતાણાના શત્રુજની તળેટીમાં મળેલી ૧૭ હજારની માનવમેદનીમાં ખેડૂતની તાકાતથી જ જવાદાર તંત્ર આવશે તેવા નવજુવાન ખેડૂતોના પડકારના પડધા માનવ સમૂહ સાથે ધનકુમેર જેવો શત્રુજને પણ પાડતો હતો. પણ પ્રજાના બની એકેલા ગાંધીવાદી આગેવાનો સમાધાન માટે જ લડતા હોઈ લડાયક ખમીરને નકામું ખર્ચી ખેડૂતોના ક્રાંતિકારી દિવ ભાંગીને ભૂકે કરી રહ્યા છે. કિસાનો માગે છે છેવટનો મરણીયો જંગ અને તેમાંથી મેળવેલી પોતાની સત્તા. ત્યારે તેમની સત્તાથી પોતાના હિત જોખમાય છે તેવા શાહકાર, વેપારી, મૂડીદારો પોતાના હિત માટે તેમનો સમાધાનની લડાઈમાં ઉપયોગ કરે છે.

આવી જ નાનકડા રતનપુર (વડોદરા) પેટામહાલના એક તાલુકદારી ગામ મોણપુરની લડત છે. તેણે લવાદીનો ઇન્કાર કરી સીધી લડત કરી. દરબાર નમ્યા ને ખેડૂતોને એ વર્ષે રૂપીઆ પાંચ હજારનો ફાયદો થયો. લડતમાં કિસાન સ્ત્રીઓનો અજબ ઉત્સાહ ને તેમણે લીધેલ પગલાંથી જ વિજય સાંપડ્યો. કિસાનોની

માગણીઓને કાયમી લેખી રૂપ આપવા પ્રાંતીક ડેપ્ટ અમરેલી સુખા પાસે જવું જરૂરી હતું. પણ ત્યાં રાજ્યરત્ન બનાવાયેલ રાજ્યહિતેષ્ટ પ્રજામંડળના વડાઓએ સુખા પાસે જઈ એને કાયમી રૂપ લેતું અટકાવી ખેડૂતોના હિતને નુકશાન કર્યું. આમ કાઠિયાવાડમાં કિસાન જંગો થયા. પણ મૂડીદારી હિતો અને તેમના દુકડા પર નબત્તા મધ્યમ વર્ગે પોતાના હિત ખાતર જવાબદાર તંત્રની હડતના બૂકા કરી નાંખ્યા અને તેમાં ગરીબોના પગ ભાંગનાર પોતાને મહાસભાવાદી ગણાવતા ખાદી ધારીઓ હતા.

હવે આપણે ગુજરાત તરફ પાછા ફરીએ. ત્રિપુરી અધિવેશન પછી ગુજરાતમાં ફરી કિસાન ચળવળને વેગ આપવા પ્રયત્નો થયા. વડોદરા રાજ્યે શાહુકારોના ટેકામાં ભરાઈ કિસાન ચળવળ પર ધા ક્યો. કિસાન ચળવળ વડોદરા પ્રાન્ત માટે બંધ કરી, ગેરકાયદે ઠરાવી.

દુષ્કાળ અંગેની રાહતની માગણીઓ માટે હજારો ખેડૂતો ઠયેરીઓ પર ફૂચ લઈ ગયા. પણ આ ફૂચનો પેગામ તો મળ્યો અને ઝીલાયો ને વૌઠા ગામના મેળામાં લાલ ઝંડા નીચે માઈક્રોફોન ઉપર ઉભા રહી કિસાન સભાએ કરેલી લાક્ષ અંગે થયો. કિસાન ચળવળ મેળામાં ઉતરી ને એક નવું પ્રચાર સ્થાન મળ્યું. હજુય હિંદની કિસાન ચળવળ બરાબર નથી જામી તેમ તો અખિલ હિંદ કિસાન સભાના પ્રમુખ કામરેડ રાહુલજીએ હમણા જ જણાવ્યું છે. તેના કારણે પણ તેમણે જણાવ્યાં છે. આપણે ગુજરાતની કિસાન ચળવળને જોઈએ તો જણાશે કે ગુજરાતમાં જમીનદારીનું જોર નથી. વળી કિસાન ચળવળની સામે ખેડૂત મંડળો મહાસભાએ ઉભાં કરાવ્યાં છે, કિસાન સભાઓ તોડવા મુંડાગીરી સુદ્ધાં કરાવાઈ છે, ફૂચ સામે પરિવદો યોજાઈ છે, પેપરોમાંથી પણ ઉદ્દામ ચળવળને બાકાત રખાય છે. ગુજરાતની કિસાન કે ઉદ્દામ ચળવળને મહાસભા તોડે છે અને તેમાંય જ્યારે પોતાને સમાજવાદી, રોયીસ્ટ કે ઉદ્દામ અથવા સામ્યવાદી ગણાવતા લોકો અંદર

અંદર ફક્ત લીડરશિપ જીવતી બતાવવા મૂડીદારી રાજકારણના હાથા બને છે, ત્યારે તો હદ થાય છે. કિસાન કાર્યકરો પોતાની અંદરની ખામીઓ શોધી કાઢે. નબળા, નકામા અને ચળવળને રોકતા હોય તેવા લોકોને ફગાવી દેશે ત્યારે જ તમામ ઉદામ ચળવળ સંયુક્ત, શુદ્ધ ને તાકાતવાન બનશે.

આ બધી હકીકતો અને લડતોમાંથી આપણે જોઈ શકીશું કે ગરીબોની વિરૂદ્ધ જેમનાં હિતો છે, તેઓ ગરીબોને કચડી પોતાના હિતો સલામત રાખવા પ્રયત્નો કરે છે. જે ગરીબ કિસાનોના હિત શાહુકારી, જમીનદારી, રજવાડી પદ્ધતિની વિરૂદ્ધ હોય તો તે એક ખીજ સામે લડે જ છે, ને લડશે. આવા એકખીજના વિરોધી બળોનું એક સાથે બહુ ન જ થઈ શકે. તેમ જાણવા છતાં તેવા બળોનો સંયુક્ત મોરચો રચવાની વાતો ગાંધીજી જેવા મૂડીદારી સમાજ-પદ્ધતિના રક્ષણની વિચાર શ્રેણી ધરાવતા કરે કે તેમના વિચારની અસરવાળા કે જેમનાં હિત તેમાં સમાય છે તેવા લોકો તેમ કરે—કહે તે સમજી શકાય તેમ છે, પણ વર્ગવિગ્રહની માર્કસની શીસ્સરીના અનુયાયીઓ જ્યારે “કોંગ્રેસ જનતાની છે.” તેમ કહે છે, ત્યારે તેમના માર્કસવાદ પર તકવાદનું આવરણ છે તેમ કહ્યા વગર રહેવાતું નથી. શું કોંગ્રેસ જમીનદારી, શાહુકારી, રજવાડી વિરૂદ્ધ કિસાનોના સ્વરાજ માટે લડે? લડે તો તેમાં કિસાન-શ્રમજીવી હિત વિરૂદ્ધના મૂડીદારી સ્થાપિત હિતો હોઈ શકે—રહી શકે? ન રહી શકે, તો શું કોંગ્રેસ કિસાનોના હાથમાં આવી શકે? જ્યાં સુધી પૈસાદારોના હાથમાં પૈસા છે, બુદ્ધિ છે, બંધારણ ફેરવવાની આવડત, મત ખરીદવાની આવડત, લુચ્ચાઈ, પ્રત્યાઘાતીઓનો ટેકો અને લડાઈ વિરોધી હિત હોય, મધ્યમ વર્ગ અને શ્રમજીવીઓના દુઃખ પર બે શબ્દો બોલી ફકડો ફેંકી તેના મત લઈ શકાય, છતાં ના માને તો શાહીવાદનો સાથ લઈ ગળાં કાપી ગરીબોને દબાવી રાજ કરવા માગે છે, તેવા અહિંસાના ઢોંગી વર્ગના હાથમાં શક્તિ છે એવી કોંગ્રેસ હાથ લાગે ખરી?

આપણે શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ, શ્રી સ્વામી સહજનંદ, ડૉ. ડાંગે અને બીજાને કોંગ્રેસથી દૂર કરવાના તથા બંગાળ કોંગ્રેસ કમિટી વગેરે દાખલા નજર સમીપ રાખી શકીએ છીએ.

કિસાન અને કામદારોના બળ વધી જાય ત્યારે તેમને પટાવવા ઉદ્દામ શબ્દો, લડત, સમાધાન, લવાઈ, આવા સૂત્રો ફેલાવાય છે. પણ આ તો સમય વિતાવી લડત અને લડાયક બળોને તોડવાની તરફીબ માત્ર છે.

રામગઢ કોંગ્રેસે આ પૂરવાર કરી દીધું છે. છેલ્લી કોંગ્રેસ મારક્ષત દેશના સંયુક્ત મોરચાના નામે બની ગયેલા સેનાપતિ સરમુખ્તીવાર મહાત્મા ગાંધીજીએ લડતનું બ્યુગલ બજાવ્યું. એ લડત કેવી છે? સેનાપતિ કહે તેમ કરવાની લડત છે. પણ રેંટીયો કાંતવાની, સમાધાન કરવા કાયમ તૈયાર રહેવાની અને સેનાપતિ કહે તે જ લડત અને તે કહે તે જ સૈનિક. તેના લશ્કરમાં કિસાન, મજૂર, વિદ્યાર્થી જેવાની લડાયક વૃત્તિ તરફ હમદર્દી બતાવવી તે ગુન્ડો ગણુશો, તે શાહીવાદનો તરફી ગણુશો. આ કોંગ્રેસ બોલે છે. એટલે શ્રમજીવી કે શાહીવાદ વિરુદ્ધ મરણીઓ જંગ ખેલવા થનગનતા બળોને લડતથી દૂર રાખવા. એટલું જ નહિ પણ લડે તો તેને બદનામ કરવાની રમત છે. એનો સીધો અર્થ છે, શાહીવાદનો બચાવ.

ત્યારે શું આપણે શાહીવાદ, મૂડીવાદ ટકાવવા કોંગ્રેસની આ “લડતની રમત”ના હાથા બનીશું? સમાધાન કરવા—મૂડીદારી હિતોના ટુકડા મેળવવા—ગરીબોનો ભોગ આપીશું? સમાધાન માટે લડાતી લડતને શાહીવાદ વિરોધી જંગ ગણી હોમાઈશું કે સાચી શાહીવાદ વિરોધી છેવટની લડત કરવા સાવધ રહીશું? આજના લડતના સૂત્રો ઉદામોને જેલમાં ધકેલી નાની પાતોને મોટી કરી “મહા મહેનતે” મળેલું સમાધાન સ્વીકારવાની પૂર્વ તૈયારી ન બને તે જેવાનું આપણું કામ છે. મૂડીવાદી હિતોના રક્ષણ ખાતર સમાધાન માટે કરવાની કહેવાતી આ લડતનો બૂઝ એવો છે. મહાન ભોગો

પછી પણ ભોમ દેનાર પ્રબળને “ પ્રબળ થાકી ગઈ ”, “ હિંસા ફાટી નીકળી ”, એવા કલંક કપાળે લાગે. આમ બને તે પહેલાં આપણે ચેતવું જરૂરી બને છે. આવી તકે આપણે સમાધાન ન કરવા દેવા તાકાત વાપરવી પડશે. તાકાત જેલમાં ખર્ચી નાંખીશું તો શું ? આપણે બે બાજુ લડવાનું છે, તે જીલવું નહીં જોઈએ. સમાધાન કરનારને હાવાવવા આપણી શક્તિ તૈયાર રાખવી પડશે. આપણી શક્તિ તે શ્રમજીવી આમ સમુદાય છે.

પણ આજ સુધી કોંગ્રેસના મૂડીદારી મંડળ નીચે આમ જનતાને કચડાવા દીધી છે અને ઉપરથી ‘ તેની મુક્તિ ત્યાંથી જ થશે, તેનાથી જ થશે,’ તેવી ભ્રામક માન્યતા આમ જનતામાં કહેવાતા ઉદ્દામો અને સામ્યવાદી ગણાવતા લોકોએ પણ ઠસાવી છે. તેથી લડતની રમતમાં મોટો ભાગ તણાશે. પણ સમાધાન ન કરવા દેવાનું બળ ક્યાં ? આ આપણે વિચારવાનું છે.

“ સંયુક્ત મોરચા ”ના મુંદર શબ્દાડંબરમાં ઉદ્દામો પોતાનો મોરચો બૂતી ગયા છે. ગાંધીજીના છેલ્લા નિવેદનથી, કે જેમાં કામદાર, કિસાન, વિદ્યાર્થીઓને લડતથી દૂર રાખવા જણાવ્યું છે. તે પછી પણ સંયુક્ત મોરચાની શ્રમજનન ન તૂટી હોય તો તેઓ મજૂર કિસાનોના શત્રુની ગરજ સારશે.

પણ જો કોંગ્રેસ મજૂર-કિસાનોની અને સાચા શાહીવાદ વિરોધી બળોની દુશ્મન છે તેમ જણાયું હોય (જે ખુલ્લું થઈ ગયું છે) તો હવે સમાધાન વિરોધીઓની ફરજ કોંગ્રેસની બહાર આવવાની છે. તેમણે તો શ્રમજીવી અને નીચલા મધ્યમ વર્ગની લડાયક સંસ્થાઓને રાજકીય રંગે રંગી શાહીવાદ અને મૂડીવાદ તથા હિંદના તમામ સ્થાપિત હિતોને ફટકો મારવા જલ્દી કૂચની તૈયારી કરવાની છે. ખરી રીતે તો તૈયારીનો વખત ગુમાયો છે. કોંગ્રેસને વળગી પોતાની તાકાત પાંગળી કરી મૂકી છે. હજુય આજે ચેતીને કોંગ્રેસ મહાર તાકાત જમાવવાની જરૂર છે. પણ લીડર લીડરના ચોકા

જુદા છે, તેની મોકાણનું શું ? આમજનતાની ક્રાંતિકારી લડત આ લીડરશિપના બૂકા ઉડાવી દઇ શકે. માટે આપણે તે કાર્ય શરૂ કરવા આજથી જ તૈયાર થવું જોઈએ. આપણું કપરું કામ રામ-ગઢથી જ કસોટીએ ચડ્યું છે તેમ નથી, પણ ત્રિપુરીથી તદ્દન નમ્મ રૂપમાં પ્રકાશ્યું છે. ફક્ત “ ઉદામો ” માત્ર સંસ્થા કોંગ્રેસના ખરા રૂપને પીછાણી શક્યા નથી તે જ દુઃખનો વિષય છે.

“ હુજુ કોંગ્રેસ સામે કોંગ્રેસ ” એ સૂત્ર બ્રમ ફેલાવે છે. “ કોંગ્રેસ ”, “ મહાસભા ” આ નામોનો મોહ આપણે શા માટે રાખવો જોઈએ ? આપણે તો ખરા નામે શાહીવાદ વિરોધી તમામ બળોને એક રાજકીય મંચ પર ચોક્કસ કાર્યક્રમ પર એકત્ર કરો તે શાહીવાદ અને મૂડીવાદના નાશ માટેની લડતની આખરી કૂચ કરો. વર્ગ વિહીન સમાજ રચનાની સ્થાપના વગર સ્વરાજ કેવું ?

સ્વરાજ એટલે કિસાન-કામદારોનું રાજ. એ સિવાયની કોઈ બ્રમણ્યમાં હસાવાનું નથી. લાલ ઝંડા સિવાય કોઈ ઝંડા ક્રાંતિનો ઝંડા નથી અને ક્રાંતિ વગર શાંતિ નથી માટે ક્રાંતિકારી દળો જાગે અને બુદ્ધિપૂર્વક મક્કમ ડગલાં ભરે.

ગુજરાત કિસાન પરિષદના બીજા અધિવેશન વખતે આ વસ્તુ કિસાનોના ધ્યાન પર લાવવા અને કિસાન જીવનનો ખ્યાલ આપવા આ નાટક (નાટક ન ગણાય) જેવો પ્રયાસ રજુ કરે છું. તેની ખામીઓ જાણ્યું છું. પણ ખામી કરતાં તેની પાછળનો ઉદ્દેશ જેવા વાંચક ખિરાદરોને વિનંતી કરે છું.

ઈન્કિલાબ ઝિન્દાબાદ !

લેખક

કિસાન જંગ

[એકાંકી નાટક]

પાત્ર પરિચય

પુરૂષ પાત્ર

જમનાદાસ શેઠ—ખેડૂતોમાં લેવડદેવડ કરનાર વ્યાજ ખાત્રી વાણીઓ.

ઉકા પટેલ—એક ખેડૂત.

પશવો ઉર્ફે પરસોતમ—ઉકા પટેલનો છોકરો.

શરદ—મહેલો સંસ્કારી યુવાન, કિસાન નેતા.

કેશવજી ઠક્કર—જ્ઞાતે લુહાણા, ધંધો અધીણનો.
ધર્મરો અને ધારધીરનો.

આમ્ય
પંચાયતના
સભ્યો

શંકરભાઈ અમીન—અમીન કુટુંબના ગૃહસ્થ,
ગામમાં એક જીન છે અને જમીનદારી છે.

માસ્તર—જમનાદાસ શેઠના ધરજમાઈ અને
નિશાળના માસ્તર.

ઓતા—એક સમાજન.

સ્ત્રી પાત્ર

કડવી પટલાણી—પશવાની મા.

મણી—પશવાની વહુ.

મુખી, મહાલકરી, બેલીફ, પટાવાળો, ફોજદાર, ઇન્સ્પેક્ટર,
પોલીસ, પ્રાજ્ઞ, અતીત જાવો, ચારણી, બાંડ, સમાના નરનારી વગેરે.

પ્રવેશ પહેલો

[જમનાદાસ શેઠ—આંખે ચરમા, માથે ફેંટો, લાંબુ અંઝરખું, હાથમાં ખુદા ચોપડા ને કાને કલમ બરાબી પોતાની દુકાનમાં બેઠા છે.]

ઉકે પટેલ—(પ્રવેશતાં) શેઠ ! જે હરી.

શેઠ—જે હરી, આવો આવો ઉકા પટેલ ! કેમ કાંઈ અત્યારમાં ?

ઉકે પટેલ—આ જરા કામ હતું આપનું. તે ખેતર જતો'તો તે થાયું કે લાવને શેઠને જરા મળતો જાઉં.

શેઠ—ખુશી થાવા જેવું, પટેલ. શું કામ પડ્યું ?

પટેલ—વાત એમ છે કે આપણાં પશવાનાં લગન આવ્યાં છે, જોર ઘેરે બેઠા છે મેં ધાર્યું કે લાવને શેઠને પહેલું પૂછીને પછી લગન વધાવીએ.

શેઠ—હા, હા, સદ્ભાગ્ય પટેલ ! પ્રભુએ અવસર આપ્યો. વધાવી લ્યો લગન.

પટેલ—પણ.....શેઠ.....

શેઠ—એમાં શું ? આ બધું તમારું જ માનજો. પશવાની જાનમાં હું આવીશ. બોલો, પછી છે કાંઈ ? એમાં પણ બહુના ગળસવાં શું ગળો છો ?

પટેલ—આપ જેવા સમરથનો ટેકો છે પછે શું ?

શેઠ—ટેકો તો શ્રીહરીનો, આપણે તે કાણ ?

પટેલ—હ તો મોટાના દીલેય મોટા ને ? શેઠ ત્યારે બૂલશે નહીં હો. પશવો તમારો જ દિકરો ને જાન તમારો જ જોડવાની છે.

શેઠ—એમાં કહેવાનું શું ? આજ સુધી તમારો ને અમારો વહેવાર જ એક ધર જેવો છે ને ? જુદાઈ ક્યાં દીડી પટેલ ?

પટલાણી—(પ્રવેશતાં પટેલને) શું તમે તે આમ બટક્યા કરો છો ?

ઘેર પેલો ભામણ બેઠો છે ને હું તો ગોતીગોતીને થાકી. આમ ગામની

પટલાઈ શીદ હાંકો છો ? તમારા સગલાને જવાબ તો આપો !

અને ભામણ મુઓ છે તે કાંઈ એને જોડવું તો જોડે ને ? તમે

આંઈ પટલાઈ કરો ને હું ત્યાં શું મોહું જતાવું ? ઘેર દળો ! ઘેર !

પટેલ—આ ઈ જ કામે આવ્યો'તો. જોઈ આપણા પશવાને પશવાનની

હામ ભીડી છે, ઈ જાણુ છ ? નકામી વડછકાં શું બરતી હશે ?
હાળાં બેરાંની તે કાંઈ જાત છે !

શેઠ—હવે ઘેર જાઓ, વહુ ! જાવ, જાવ, સારો અવસર આવ્યો
છે. લાપસીના આંધણા મૂકા ને લગન વધાવી દ્યો, બેટા.

પટલાણી—લગન તે શેના વધાવાશે ? કાંઈ મફત પારખી છોકરીને
ઘેર લવાય છે ?

શેઠ—ઈ તો સૌ સારાંવાનાં થશે. ભગવાન સૌની લાજ રાખે છે ને ?

શરદ—(દુકાન પાસેથી જતાં) શેઠ ! ડાની લાજ જય તેવું બન્યું છે ?

શેઠ—(જરા કચવાઇને) કાંઈની શરદ બાઈ ! ઈ તો ઉકા પટેલના
પથવાનાં લગન છે, તેની વાત છે.

શરદ—પરશેતમના લગન ?

શેઠ—હા, કેમ ચમકો છો ?

શરદ—પણ એ તો હજુ માંડ ૧૪-૧૫ વર્ષનો થયો છે ને ?

શેઠ—તો શું ત્યારે માથે ઘોળાં આવે ત્યારે પરણે ?

શરદ—હી...ઈ...ક. પણ...એમાં લાજનો પ્રશ્ન ક્યાં છે ?

શેઠ—એ વાતમાં તમો ન હમજો. (પોતે જ) બણેલા પણ ગણેલા
નહીં. (શરદને) ઈ તો વહેવારની વાતું છે બાઈ !

શરદ—શેઠ, ભગવાને કાલે ધરમશી પટેલની લાજ તમારે જ હાથે
કાં લેવરાવી બલા ?

શેઠ—(પટલાણીને) પટલાણી તમો જાવ બેટા ! જાવ. જોઈએ તે
મંગાવી લેજો.

(પટલાણી બંનેની વાતો સાંભળવા ઉભાં રહે છે. પટેલ જાય છે.)

શેઠ—(શરદને) તે તારે આડો હાથ દેવો'તો ને ? મોટો ધરમનો દિકરો
હોતો. (કોધે બરાઈને) તું બરી દે પૈસા શાહુકારનો દીકરો હો'તો.

શરદ—(ઠંડાશથી) હું તો નથી શાહુકાર કે નથી શાહુકારનો દિકરો.
નહિ તો તમારા જેમ કેટલાયની લાજ ચોપડામાં પુરી ન દેત ?
પણ શેઠ ! તમારા ભગવાને ધરમશીની આગર તો લીધી, ધરવખરીએ

લીધી. પણ બિચારાની છોકરીએ ક્યાં તમારા પૈસા લીધા હતા ?
તેનો ભોગ શું કામ લીધો ?

શેઠ—મેં લીધો ? મેં ? મેં ?

શરદ—તમેએ. તમારા ભગવાન મારફત. અને સરકારની પોલીસ
બોલાવી અને જમી કરી, ઘર બહાર કાઢતાં ધરમશીની બૈરીને
ધક્કો માર્યો ને તેની ધાવણી છોકરીનું માથું પથ્થર સાથે
અડળાયું. ધરમશીની બૈરીનો શ્રાપ સાંભળ્યો શેઠ ? એણે કીધું
કે ખાંડ ધર વિંખાયું. “ માંડ બાળ્યું તેવું એનુય બળજો. ”

શેઠ—એવી તો બણીય શંખણીઓ બોલે છે. છતાંય કાંઈ અમારો તો
પ્રભુ વાંટો વાળેય કરતો નથી.

શરદ—પ્રભુને તો તમે પરસાદથી બનાવી જશો. પણ જેને હેરાન
કરો છો તે રૂઠ્ઠો ત્યારે વાળેય તમારા માથે નહીં રહે શેઠ !

શેઠ—જા, જા, તારા જેવા લક્ષ્મણાઓએ જ ગામનું નખખોદ વાળ્યું.
તું જ ગામડીઆઓને ભેગા કરી નચાવે છે, પણ યાદ રાખજો
મામલતદાર સાહેબ મારે ત્યાં ચા પીવા પધાર્યો તે દિ' તારો
ધડો લાડવો ઠરાવી ન દઉં તો માંડ નામ જમનાદાસ નહિં !

શરદ—જમના દાસ ખરા, સાતવાર ખરા, જમના સગાભાઈ
જેવા જ છોને ?

શેઠ—ગાળો દેવા માંડે છે.

(શરદ ચાલતો થાય છે)

પ્રવેશ બીજો

[ચૈત્ર-વૈશાખ મહીનાનો સમય છે. સખ્ત તાપ પડે છે. ઘઉંના

ખળામાં પશવો અને તેની વહુ મણી ધઉં ઉપણે છે.]

પશવો—અલી સંભાળીને ઘોડી પર ચડજો હોં ! વાયરો સખ્ત વામ
છે, પડી જતી !

મણી—તો તું ઝીલી લેજે ને ?

પશવો—હું શું કામ એવું કરું ? અને આ બધા ઘોઠા દેખે કે નહિં ?

મણી—આ બધા લોકો શું એમની બાઈડીયુંને ઘરમાં દૂરથી જ દેખી રહેતા હશે ?

પશવો—લે હવે રાખ્ય. શરમા, શરમા જરા !

(બજન ગાતા ગાતા આહ્વાણ, બાવા વગેરે આવે છે)

આહ્વાણ—ધણું જીવો, યજમાન રાજ !

અતીત બાવો—શંકર ભગવાન અખંડ રાખે તમારી જોડલીને !

ચારણી બાઈ—ખમ્મા કરે તને જોગમાયા, મારા વીર, માતાજીનો ખીચડો આપ મારા વીરા !

ભાંડ—(હાઠ ભમડાવી) ભાંડ રાગને ખુશ કરો. તારી ખેતી જીવે, તારો ઢાંઢો જીવે, જીવે જીવે તારી જીવાની, જીવે ભાંડ રાગ.

તાવ તરીઓ, દુઃખ દળદર જાય...મુખી શેઠાણીના નેકામાં.

મણી—(પશવાના કાનમાં ધીરેથી) શેઠાણીએ શું પાપ કર્યા હશે ?

પશવો—એણે નહીં તો એના નેકાએ તો કર્યા હશે ને ?

મણી—લે શરમા, હવે શરમા.

પશવો—જેવી તારી શરમ એવી તારા આ બાયડાની શરમ.

અતીત બાવો—પટેલ ! ભીખ આપી દો.

પશવો—મહારાજ ! વરસ વસમા આવે છે જાણો છો ને ?

સૌ માગણ—વરસ તો જેવા માનવીના મન તેવા જ આવે ને આપ !

પશવો—અમારા ખેડૂના મન તો માટી જેવા હોય, પણ તમારા જેવા પરભુના માનવીના પુન્ય કેમ પરવારી ગયાં હશે ?

ચારણી—આઈ તને આશરવાદ દે છે વિરા ! મારી ભોજાઈને જોળો ખુંદનાર આઈ દેશે. (મણીના મોઢે શરમના શેરડા પડે છે)

પશવો—માતાજી ! આ આટલાનાં પેટ નથી ભરાતાં ત્યાં વળી નવી આફતનાં આશરવાદ શીદ ?

ચારણી—ખમ્મા, ખમ્મા, વીર. એવી અવળ વાણી માં જીલજે.

આહ્વાણ—પટેલ ! પુન્ય કાર્યમાં ઢીઝ શીદ કરો છો ? જે પાલી પવાણું આપવું હોય, ઈ આપો તો ખીજું ગામ પકડીએ.

પરશવો—પ્રભુ ! પધારો ત્યારે. આ બધું તો જમનાદાસ શેઠને ચોપડે ચડી ગયું છે.

સૌ સાથે—બબ્બા ચોપડા. ધરમના કામમાં આવી નકામી વાતો શીદ કરો છો ? દેવું હોય તો છો, નહીં તો થયું.

પરશવો—દહ દહને.ય થાક્યા. કાંઈ વળ્યું નહિં.

બ્રાહ્મણ—પરભવતું માયું છે ભાઈ !

પરશવો—મહારાજ ! આ ભવે જ માયું સલામત નથી ત્યાં પરભવની શીદ ઝીંકે રાખે છે ?

અતીત બાવો—હમ લિયે બિના નહીં જાયગા, ખૂન નિકાલેગા. તુમ જનતે હો ? હમ કૌન હૈં ? હમ જુદ્દમી ભારતી કે ચેલે જય શંભુ.....(છરી કાઢે છે.)

મણી—બાળોને થોડુંક, લપ જાય.

પરશવો—પણ પછી તૂં, હું, શેઠના ચોપડા ને (મણીના શરીર તરફ આંગળી ચીંધીને) આ આવશે, એ બધાનું શું ?

(અતીત બાવો ઉપરથી જરાક ચામડી ચીરીને લોહી કાઢે છે)

પરશવો—મહારાજ ! પણે હાતરડું પડ્યું છે, છ દ્યો. આ નાનકડી ચપ્પુથી મિલ્કિ નહિં મળે.

સૌ માગણુ—તું તે પટેલ છો કે રાક્ષસ ! માણસના જીવ બાળે છે તે તારું બળશે.

પરશવો—મારું તો ક્યારનુંય બળી ગયું છે અને મારા સાથે જ તમારું બળે છે ને ?

સૌ માગણુ—(નિરાશ થઈને) કળજગ આવ્યો, ધરમ ગયો, સાળાઓ પાપી થઈ ગયા.

બ્રાહ્મણ—હે સત્યનારાયણ પ્રભુ ! આવોને તું જરૂર હંડ દેનારો છે.

અતીત—શંભુ ! બોળાનાથ ! આવા પાપીને બાળીને ભરમ કરજો.

ચારણી—હે ભોગમાયા, હે આપ પાપીને પલ્લે કરજો.

(સૌ માળો દેતા જાય)

પશવો—(કંટાળીને પરસેવો લુછે છે) મારા હાથા સૌને ખેડૂની મહેનત ઉપર હરામનું ખાવું છે, ને ઉપરથી દાદાગીરી ! ભગવાન, સત્યનારાયણ, શંકુ, માતા, અધા જાણે બીજારી જ બન્યા લાગે છે. (બેલીક, પટાવાળા અને ગામના મુખી સાથે જમનાદાસ શેઠ હાથમાં ચોપડા લઈને પ્રવેશ કરે છે.)

બેલીક—પરશોતમ ઉકા કેતું નામ ? તારું કે અલ્યા ?

પશવો—હા, સા'બ.

બેલીક—તારું, ખજી જમીમાં લેવાનું છે. આ શેઠના દેવા પેટ.

પશવો—સા'બ ! પણ નવો કાયદો થીયો છે ને ?

બેલીક—કાયદોબાયદો કાંઈ નહીં. ચાલ, કર સહી આ કામળીઆંપર.

પશવો—પણ સા'બ એમ સહી નો થાય. કાયદો છે કે ખેડૂતના કુટુંબને વરસ સુધી હાથે એટલું અનાજ રહે તો શાવકાર પામે.

બેલીક—ઈ, કાયદો હશે. જ તારા કિસાન સભાવાળા પાંહે.

પશવો—સા'બ તારે ખજી લેવું હોય તો તમો રજી લઈ આવો. ઈ કિસાન સભાવાળા પાંહેથી. નહીંતર સહી બહીના રામ રામ.

મુખી—(આગળ આવીને) જો, પશવા ! તારા દાદા જોડેનો જૂનો સંબંધ. એક નાતના એટલે હું જોલ્યો નથી, પણ સાહેબ જેવા મોટા મનખ્ય પાંહે જેમ તેમ હું બકે છે, તેનું બાન છે ? આપણે તો રોજ કાટુંના ધકકા, રોજ એમના દબાણમાં. નકામે ઈ કિસાન સભાની હડફેટમાં તું બીસાઈને જૂએ મરી જઈશ. હમજ્યો ?

પશવો—પણ, કાકા ! વરસ નબળું છે. શેઠને ચોમાસાનું ખજી આપુંય બરી દીધું. પણ એનો ચોપડો તો ખૂટતો જ નથી. છતાંય કીધું કે થોડું ધણું દે'શું. પણ શેઠ તો કહે કે આ વરહે લડાઈ ફાટી છે તેથી અનાજ બધું જ હું તો જમ્તીમાં લઉં.

શેઠ—(કરડાકીથી કટાક્ષમાં) પરશોતમ કાકા ! જ્યારે તમારા બાપા ને મા વાંકા રીયા ત્યારે તમારી આ હગલીને લાવવા જમનાદાસ કાઠાએ આમર રાખી'તી. પરણ્યો તે દિ' નો'તી

ખબર કે કાકાના પૈસા દુધે ઘોષને દેવા પડશે ?

પશવો—પણ હ તો પાનહેં હતા. તમારે ત્યાં પાંચ વરહના બધા બળાં ને ત્રણ બેંહુ, બે બળદ, ને બે ખેતર તો માંડી દીધા તોય તમારું પુરું નો પડ્યું ?

શેઠ—હજી તો બ્યાજ ને મુદ્દલ મળી રૂ. ૮૦૦ બાકી છે, દિકરા મારા !

પશવો—તમારા ચોપડા ખોટા છે.

શેઠ—અને તું ધરમરાજનો દિકરો. ખરું ને ?

પશવો—શેઠ, મું હમાળા ને બોલજો.

શેઠ—તારે શાહુકારનો હો'તો કાકાના કાઢી દે ને ? (બેલીક તરફ) સાહેબ, કરો જપ્તી.

પરશો—(મોં મચકોડીને) હં ! કરો જપ્તી ! આપાએ હજી હાક્યું હશે ને ? અડી તો જીઓ કે કેટલા શેરની પાનશેરી થાય છે ?

બેલીક—પટાવાળા ! પકડ આ હરામી ને ! સરકારી કામમાં ડબલ કરવાનો ગુનો કરે છે !

પશવો—અને તમે સરકારી કાયદાનો ભંગ કરો છો.

મુખી—શાંત થાવ, શાંત થાવ. (પશવાને) તું જરા હમણું દોઢ ડાલ્યો થઈ ગયો છે. પેલા કીરપારામના છોકરાની સોજતે ચડ્યો લાગે છે. સા'બનું અપમાન કરે છે ? જો આમ કરે તો નો હાથે. હું ગ્રામ્ય પંચાયતના સભ્યોને બોલાવું તે પંચ છે, તે હરાવે તે કરવાનું.

પ્રવેશ ત્રીજો.

[ગ્રામ્ય પંચાયતના સભ્યો મુખી સાથે પ્રવેશે છે.]

મુખી—(પશવાને) જીઓ, ગ્રામ્ય પંચાયતના આ અમારા સભ્યો. તેમની પાસે મેં આખોય કેસ મૂક્યો છે. એક બાજુ શેઠ જમના-દાસબાઈ જેવા ગૃહસ્થ છે, સાહેબ છે. અને બીજી બાજુ મારો દિકરો ગણું કે બત્રીજો ગણું જે છે તે છે. છતાંય ન્યાયની બાજતમાં કાકાની શરમ હું રાખતો નથી. માટે પંચ હરાવે તે બંનેને કબુલવું પડશે.

પશવો—પણ કાયદો.....

મુખી—ઈ તારૂં દોઢ ડા'પણ રહેવા દધશ ?

શેઠ—પણ

(મુખી શેઠને બાજુમાં લઈ જઈ કાનમાં કંઈક કહે છે. શેઠ સંમતિ-
દર્શક ડોકું નમાવે છે. પછી મુખી અને પંચના સભ્યો બે ત્રણ
મીનીટ બાજુમાં જઈ ચર્ચા કરી પાછા આવે છે.)

પંચ—(પશવાને) જુઓ, અમારો ફેંસલો મુખી સંભળાવે છે.

પશવો—પણ સરકારનો કાયદો છે કે.....

પંચ—પંચનો ફેંસલો એટલે પરમેશ્વરનો ફેંસલો. કાયદા પણ એની હેઠ.
અમે તો પંચમાં માનનારા છીએ. સ્વાર્થની વાત છોડી તારે સત્ય
અને અહીંસાના સિદ્ધાંત મૂજબ આ પંચનો ફેંસલો માથે ચડાવાનો.

મણી—પણ પંચમાં અમારું તો કોઈ નથી ને શેઠના તો તમે બધાય...

મુખી—અરર.....વધુ બેટા ! જરાક તો લાજ શરમ રાખો. આમ
ઉઘાડું ઉઘાડું શું બોલો છો ? સાત પેઢી નરકમાં જાશે.

પશવો—પણ, આ તો અમે જીવતાં નરક બણી હાલ્યા, એનું શું ?

મુખી—(પંચનો ફેંસલો વાંચે છે) બળાનો તમામ માલ ખરી
રીતે શેઠને હવાલે કરવો જ જોઈએ. પણ પંચ કાયદા કરતાંય દયાને
વધુ ધ્યાનમાં રાખી પશવાનાં છોકરાં તથા ઘરડી મા તરફ દયા
બતાવી ૧૦ મણુ અનાજ તેમને ખાવા રાખી બાકીનો બાગ શેઠના
બ્યાજ પેટે જમા કરવા શેઠને વિનંતિ કરે છે અને બાકીનું આવતે
વરસે પ્રથમ શેઠને ભરવા પશવાને જણાવે છે. શેઠ આટલી દયા
બતાવશે તેવી પંચ આશા રાખે છે.

પશવો ને મણી સાથે—દયા ! દયા શે'ની રાખની ? આ તમારો
ન્યાય ! મારે નથી જો'તું તમારું પંચ કે નથી જોતો તમારો ન્યાય.

(પશવો ને મણી બળાના અનાજ ઉપર સૂઈ જાય છે. સૌ તેમને
ધસડી બહાર ખેંચે છે. ખેંચતાણુમાં શેઠ તથા બેલીકનાં
ઘોતીયાં પગમાં બરાબ છે ને બન્ને પડે છે.)

શેઠ—(પસાયતાને) જાઓ, પોલીસને બોલાવો.

(પસાયતો જાય છે. પોલીસ આવે છે. પશવાને પકડી ઉતારે લઈ જાય છે. અનાજ શેઠને હવાલે થાય છે. સૌ જાય છે.)

પ્રવેશ થોથો

[શેઠ પોતાની જન્મતિથી નિમિત્તે સત્યનારાયણની કથા કહેવરાવે છે. મહાલકરી, બેલીક, તલાટી, સરકલ ઇન્સપેક્ટર, ફોજદાર, મુખી, ગ્રામ્ય પંચાયતના સભ્યો વગેરે બેઠા છે.]

મુખી—(શેઠને) આ મીજલસ તો કરી પણ બધાના મોં ગળ્યા કરાવવાનું શું ?

શેઠ—આ બીજું શું ચાલે છે ત્યારે ?

મુખી—એમ, એટલેથી કાંઈ પતે ?

શેઠ—જુઓને, પંચના સભ્યોને તો જાણ્યે રાજી કર્યા છે. હવે રહ્યા આ સાહેબો. મહાલકરી સાહેબ પાસે તો બીજુંય એક કામ છે. ને આ ત્રણેય સાહેબ (બેલીક, ફોજદાર, તલાટી)ને બાજરો મોકલ્યાંએ તો કેમ ?

મુખી—એમ લોભા ન બનો શેઠ ? કામની કિંમત સમજો.

શેઠ—એ તો જેવું વરસ. તમોય ક્યાં નથી જાણતા. હમણાં વરસ ક્યાં સારાં આવે છે ?

મુખી—તમારે માટે તો સારાં. ખરાબ તો ખેડૂ માટે શેઠ ! મને કાં જાણાવો ? હું તો ખેડૂનો દિકરો ને વાણિયાનો સાથી અને અમલદારનો તો ...હં...

શેઠ—(આંખો મીચકારીને) ચાલો ત્યારે સૌ નક્કી કરશું. પછી છે કાંઈ ?

મુખી—સાહેબ પાસે બીજું કામ કહેતા હતા તે શું ?

શેઠ—આ પેલું લફરું જ તો.

મુખી—ક્યું વળી ?

શેઠ—આ પેલો કીરપારામનો છોકરો, શરદીઓ.

મુખી—એનું શું છે ?

શેઠ—એ સાદાને મામમાંથી કાઢવો જોઈએ.

મુખી—તે એમાં શું કરી દઈએ. બોલો પછી છે કાંઈ ?

શેઠ—મને ભરોસો છે બાપ તમારો તો.

(આ પાણી ને પ્રસાદ આવે છે. સૌ આરોગે છે ને વાતો કરે છે. મુખી મહાલકરીના કાનમાં કંઈક કહે છે.)

મહાલકરી—(મુખીને) શેઠની ઈચ્છા હોય તો કાંઈ ના પડશે. પણ શેઠે કંઈક કરવું પડે ને ?

મુખી—(શેઠને કાનમાં) સાહેબને મોઢે વાત નાંખી જોઈ છે. સાહેબને જાણવા જોશે.

શેઠ—પણ કેટલું ?

મુખી—જેવા માણસ તેવી વાત.

શેઠ—પણ કાંઈ નામ બાપ ?

મુખી—મેં ખૂબ સમજાવ્યા ત્યારે તો હા બણી. જુઓને મોઢા માણસ લાંચ કાંઈ થોડા જ હ્યે. સાહેબનાં ઘરનાં છેને. બહેનના હાથની ચાર તોડાની બંગડી. આછું પાતળું તો ગણાય. પણ ઈ તો સાહેબેય જાણે છે કે મોળું વરસ પાક્યું છે. ને હું છું ને પાછા.

શેઠ—જરા ભારે પડશે.

મુખી—હો, હવે રાખો. તમે તો દોભીઆ ભારે બાપ !

શેઠ—સારું, જોઈશું.

મુખી—જોશે શું કપાળ ! ઈ તો નક્કી. મેં સાહેબને જીભ દીધી છે.

શેઠ—પણ વાર છે.

મુખી—શું મારું નાક કપાવવું છે ?

શેઠ—પણ.....

મુખી—પણ જણ કાંઈ નહીં. આજે જ કરો ને કાલે શરદડા. જરદડાના બાર વાગી જાય છે કે નહીં. પછે છે કાંઈ ?

મુખી—(મહાલકરીને) સાહેબ, હું વચ્ચે છું હોં. સેવકને ન જૂલતા.

મહાલકરી—પટેલ શું મને કાંઈ સ્વાર્થી ધાયો. શું નક્કી કર્યું ?

મુખી—સાહેબ બે તોલાની સોનાની બંગડીયું. મારી બોનના હાથમાં કાલ સવારે રમતી દેખાડું તો માનજો કે બાવડનું વચન !
(શેઠ આવીને બેસે છે.)

મુખી—(શેઠને) શેઠ ! સાહેબને પાકું કરવા કીધું છે. માનતા નોંતા પણ તમારું કામ પછી તો તમે જાણો છો ને ? થાય તેટલી આજુબુંદ મેં સાહેબને કરી છે. પણ શેઠ, મુખી કામનો છે. ઈ જુલતા નહીં હોં.

શેઠ—મુખી ! ક્યાં કમનો બદલો ઈશ્વર જરૂર આપે છે.

શરદ—(પાછળથી આવીને) હા, જરૂર મળશે. પશવાની જાન જોડી ધર બંધાવી જીવન બાંધ્યું તેનો બદલો ઈશ્વરે ચોપડે લખ્યો હશે. ખરું ને જમના.....કાકા.

શેઠ—એલા, તું..... અહીં ક્યાંથી ? ઉભો રે, ઉભો તો રે.

શરદ—કાકા ફરી મળીશ. (જાય છે.)

[સૌ તેના તરફ ફાટી નજરે જોઈ રહે છે. શેઠને મુખી, મહાલકરી ને ફોજદાર ઇશારાથી શરદને બતાવે છે. પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ પાંચમો.

[દુકાળનું વરસ છે. લોકો જૂએ મરે છે. ઢોરોને કાઢી મૂકે છે. ગામની શેરીમાં પશવો મણી સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

પશવો—અલી હાંમળ્યું ?

મણિ—શું ?

પશવો—કહે છે કે લોકોને ખાવા ધાન નથી. તેથી સરકારે કામ કાઢ્યાં છે અને કામનો છજરો જમનાદાસ શેઠે રાખ્યો છે. ધર્મોદા કામ બોલ્યું છે ને લોકોને કામ આપે છે. રખડતા ઢોરોને પણ જમનાદાસ શેઠ પોતાને ઘેર લઈ જાય છે ને પાળે છે.

મણિ—મારો રોમો, નખખોદીયો ! ગામની સીમનું ખડ પહેલો હરાજમાં લઈ ગયા અને હવે ગામના ઢોર દુકાળ છે તે મક્કત લઈ જાય છે ને ઉપરથી થાય છે ધરમનું પુંછડું ?

પશવો—હવે ઈ તો ગમે તેમ હોય, અત્યારે આપણને પેટ ભરે તો મળશે. બધે દિ' આપો કામ લ્યે. (બંને કામ માટે જાય છે.)

પ્રવેશ છઠો.

[એક કારકુન મળુરોના નામ નોંધવા બેઠો છે.

પશવો ને મણી પ્રવેશે છે.]

પશવો—સા'બ, અમે કામે રે'વા આવ્યા છીએ.

કારકુન—શું નામ? કયા ગામનો છો? કેવો છો? આ બાપડી તારી શું સગી થાય!

પશવો—(એકદમ સવાલોથી કામે રાખશે કે નહિ તે બીકે મજરાટમાં) મારું નામ પશવા ઉકા, ગામ ખરેડી, નાતે કણુખી પટેલ.

કારકુન—(મણી તરફ આંગળી કરીને) આ તારી શી સગી થાય?

પશવો—મારું ધરતું માણુલ છે સા'બ.

કારકુન—હીક. જા પણે ઉભો રહે. (જા'ને જાય છે.)

કારકુન—(મણીને) એ'ય તું કયાં જા' છ? તારે કામ નથી જો'વું!

મણી—જોવે છે, સા'બ!

કારકુન—તારે બાગે છે કેમ? નામ નોંધાવતી જા.

મણી—મારું નામ મની.

કારકુન—ઉંમર?

મણી—વીસેક વરહ થીયાં.

કારકુન—પરણી છો?

મણી—હા સા'બ.

કારકુન—છોકરા કેટલાં? (મણી જવાબ નથી દેતી.)

કારકુન—કેમ મૂગી થઈ ગઈ. મળુરી કઈ એવા તારાં લખણુ નથી લાગતાં. જો તારું મોઢું.

મણી—તમારે બીજી વાતું નો કેરવી સા'બ. રાખવા હોય તો રાખો.

કારકુન—અહીં તો જેવું માણુસ, જેવું રૂપ તેવી મળુરી. હમણું?

મણી—ચુલામાં જાય તારું કામ. (પશવા પાસે જઈ) હાલો આંબ

મારે કામે નથી રેવું.

પશવો—કાં!

મણી—મારા રોયા બધા કુતરા જેવા છે.

પરવો—પણ ખાશું શું ! ભૂખમાં ને ભૂખમાં જોને તારું શરીર ?

મણી—ભૂખે મરીશ. પણ આંહીતો કામ નથી કરવું.

(બંને જાય છે.)

પ્રવેશ સાતમે.

[જમનાદાસ શેઠ યજ્ઞ કર્યા પછી દાન દક્ષિણા દેતા બેઠા છે.]

બ્રાહ્મણ—ધરમના અવતાર શેઠ ! પ્રભુ તમારી ચડતી કળા રાખે.

ધનવાન, આયુષ્યવાન, પુત્રવાન (શેઠ બેઆની આપે છે.)

(બ્રાહ્મણ વધુ લાલચની નજરે ઉભો રહે છે.)

શેઠ—ચાલો જલ્દી કરો. મારે હજુ ઘણું કામ છે.

મુખી—શેઠ ! આ ગામના પારેવાની જુવારમાં, લાયબેરીમાં અને પેલા ગામના ધર્માદા ફંડમાં કંઈક આપો.

શેઠ—મુખી ! આપશું. એ તો આપણે ત્યાં જ જમે રહે છે ને ?

મુખી—પણ શેઠ એના હિસાબ તમે હજુ કરતા નથી તે ન ચાલે.

શેઠ—અત્યારે એવી પંચાત શી લાગ્યા મુખી ?

ગામ્ય પંચ—શેઠ ! તમારો ઉદાર હૃદય પંચાયત તરફ લંબાવો.

શેઠ—હા, હા, તમારી પાસે ફંડ ઘણું છે. આપણે હિસાબ કરી જોઈશું. પણ હમણાં તમારા સગાઓને તમેએ જે પૈસા આપ્યાની વાત બહાર આવી છે તે શું છે ?

સહચો—શેઠ ! તમારું ઢાંકો તો ? તમારી પાસે આ ખાતાના રૂ. ૮૦૦ નીકળે છે તેનું શું ?

શેઠ—ચોપડા લાવો, દાવો કરો. બધા ઠીક છે તે જાણું છું. આમ થશે તો ખમર પડશે.

(શેઠ હાથની મૂઠી ખુલ્લી કરી બતાવે છે. શરદ આવે છે.)

શરદ—(શેઠને) જમનાદાસ શેઠ ! તમારા દુકાળના કામના મજુરોની મજુરી તેમને પુરી મળતી નથી. મારી પાસે ફરીઆદો છે. તેનો નિકાલ કરી નાખો, નહિ તો જગડો થશે.

શેઠ—તારા જેવા લખાડ જોડે હું વાત કરવા નથી માગતો.

શરદ—વાત બલે ન કરો પણ સરકારી કામના હજારો રૂપિયા મરી-
જોને ધર્મદા કરવાના કામને નામે વધુ કામ લઈ ઓછું કામ
આપો છો, ઉપરથી કોઈ સ્ત્રીની લાજ આપરૂ લેવાય છે. ને
પાછા મજૂરીના પૈસાના અખાડા ! કેમ ?

શેઠ—તારા મોઢાની વાતો કોણ તારો દાદો સાંભળે છે. બધા અમલદારો
મારી ખીચડી ખાઈ બેઠા છે. તારું પણ હવે આવી બન્યું જાણુ ને ?

શરદ—શેઠજી ! મારી વાતની ચિન્તા કરી દુઃખળા ન બનશો. પણ
આપ સંભાળજો. મોઢાની આ નથી થાતી. મારી પાસે પુષ્કળ
પુરાવા છે ને મેં સરકારને અરજી કરી છે.

શેઠ—એમ ! તારી અરજી કાલે જ તારી આંખ સામે લાવી ચીરા
કરાવીશ. સમજ્યો ? બધા મારા ફોડેલા છે છેક સુધી.

પ્રવેશ આઠમો

[લોકલ બોર્ડ અને ધારાસભાની ચુંટણીની એક પ્રચાર સભા છે.
જમનાદાસ ધારાસભાના અને તેમના જમાઈ અને ગામના જીનવાળા
અમીન તથા મુખી લોકલ બોર્ડના ઉમેદવાર ઉભા થયા છે. આ બધા
કોંગ્રેસ પક્ષ તરફથી ઉભા છે. બધાય ખાદીના પોશાકમાં સજ્જ છે.]

મુખી—(સભામાં ઉભા થઈ) આજની સભાના પ્રમુખ તરીકે
માસ્તર સાહેબ જેવા સેવાભાવીનું નામ હું રજુ કરું છું.

અમીન—(ઉભા થઈને) હું ટેકા આપું છું. (બેસી જાય છે.)

માસ્તર—આજના મહાન કાર્યની જવાબદારી તમોએ મને સોંપીને
જવાબદારી ઉપાડવા હુકમ કર્યો છે, તેને ઉપાડવા હું લાયક
થાઉં અને તમારી સેવા કરી શકું તે માટે પ્રયત્ન કરીશ. હું
સત્ય અને અહિંસાથી આઝાદીના આ મહાન કાર્યમાં મારો
યથાશક્તિ ફાળો આપીશ. આજ ધારાસભાના કોંગ્રેસ તરફના
ઉમેદવાર દયાવાન, ધર્મી શેઠ જમનાદાસ ભાઈને અમોએ તથા
મહાસભાએ મૂક્યા છે. તેમના સેવા કાર્યો તમો સૌ જાણો છો,

હમણાં જ કોંગ્રેસ કાર્યમાં રૂ. ૧૦૦૦ નો ફાળો આપ્યો, ૨૫ રેંટીઆ આપ્યા, નિશાળને ત્રણ કાળાં પાટીઆં ને તેમનો મોટો ફોટો બેટ કર્યો છે. તેમની સેવાની યાદી આ જીએ ગણાવી શકાય તેમ નથી. માટે તમે સૌ તેમને જ ચુંટશો તેવી મારી બલામણુ છે. હું તમોને બાપુજીના નામે વિનંતી કરું છું કે આ સંજ્ઞન સિવાય કોઈને તમારો મત આપશો તો તમે દેશના દુશ્મન બનશો.

એક શ્રોતા—(ઉભા થઈને) આ શેઠને મત આપશે તે દેશના દુશ્મન કે ન આપે તે ? જેણે આજુબાજુના ખેડૂતોની જમીન પડાવી. પહેરવા પોતડી નોતી તે ગામ ઘણી બની બેઠા. અમારાં લોહી પીધાં, અને એ લોહીમાંથી તમોને લાડવા જમાડે, દાન આપે તેથી તેને ધર્મી ને દેશસેવક બનાવવા હાલી નિકળ્યા છો કેમ ? ગરીબોને લૂંટે તે દેશ સેવક ! દેશ એટલે શું ? તમારા જેવા ગરીબોને લૂંટનારા લૂંટારા કે બીજું કોઈ ? (સભા તરફ જોઈને) બાઈઓ ! બહેનો ! કોઈ આને મત ન આપશો. નહિં તો એ આપણને વધુ ચૂસી કંગાળ બનાવશે તેના ચોપડાને કલમથી તમારી ગુલામી વધારશે. તમારી ઠાઠીઓ ખાલી કરી તેમની હાટડીઓ ભરશે.

(મોક્ષનાર પર લાડીનો ફટકો કોઈ કરે છે, ઘોંઘાટ વચ્ચે સભા વિખેરાઈ જાય છે.)

પ્રવેશ નવમો

[ગામના પાધરમાં સભા ભરાઈ છે. ફોટો તૂટેલ કપડાંમાં હજારો કિસાન સ્ત્રીઓ ને પુરૂષો બેઠા છે. સભાના પ્રમુખ સ્થાને એક ખેડૂત જીવાન છે. શરદ બાપણુ કરતો દેખાય છે.]

શરદ—બાઈઓ અને બહેનો ! આજે આ તાલુકાના પોતાને દેશભક્ત કહેવડાવતા લોકો ગાંધીજી અને દેશના નામે ધારાસભામાં જઈ પોતાના હિત માટે, પૈસા પેદા કરવા સભા ને ચુંટણીના ઢોંગ કરી તેને આઝાદીની લડત ગણાવે છે. આ આઝાદીની લડતની બાંગો મારનાર કાણુ છે, તે તો હવે તમે જાણો છો. આ લોકોએ દગા ને પ્રપંચથી ખેડૂત જનતાને પાયમાલ કરી, તેમના ઘર બાર,

જમીન આજર, બધું લૂટી લીધું. તેમણે પોતાના પૈસા વધારવા ધર્મના નામે ખુશામતીઆ ઉભા કર્યા. તમેને ડરાવવા સરકાર, જેલ, કોર્ટ, લશ્કર ઉભું કરી તમેને દબાવી લૂંટી માલદાર થયા. હજુ તમારું ગળું કાપવા તેઓ કાયદા કરવા જાય છે. ધારાસભામાં તેઓ તમારા પ્રતિનિધિ બનીને જાય છે. શું એ તમારા પ્રતિનિધિ છે ? જેણે ધરમશી પટેલ અને પરશોતમની જીંદગી ધૂળ કરી, તે તમારો આગેવાન ? આ દેશભક્તિ ? આ અહિંસાને સત્ય ? તમે ગરીબો શું આ જમનાદાસ અને તેમની ટોળીને તમારા આગેવાન બનાવી તમારા જ ઘર લૂંટાવવા માગો છો ?

સૌ—(એકી અવાજે) ના, ના, ના.

શરદ—તો તેને કોઈ મત ન આપશો.

એક જણ—પણ ભાઈ, એણે ધર્મોદા કર્યા, સડક બંધાવી.....

પરવો—ઈ તો આપણા જ પૈસાથી ને ? સરકારને આપણે મહેસૂલ આપીએ છીએ. કોઈ મફત નથી આ થાતું. મહેસૂલના પૈસાથી તો નિશાળ, સડક, કોર્ટ, જેલ, સપાઈ ને આ કાયદાની સભાઈ બધું થાય છે. હ આપણી કેડ ઉપર બધું છે ને, ભાઈ ?

શરદ—જુઓ, ત્યારે કોઈ તેમને મત ન આપે. આપણે આ વરસે દુકાળ છે. અન્ન, ઘાસ કે પાણી નથી. તેથી આપણી કિસાન સભાની માગણીઓ છે તે માગવા એક સાથે જવાનું છે. સૌ સાથે બોલો, તમે સૌ આવશો ને ?

સૌ—(સૌ હાથ ઉંચા કરીને) હા, હા, એમાં શું ?

શરદ—જુઓ, આગળ વાવટો, પછી સ્વયંસેવકો, પછી બહેનો ને પાછળ સૌ, એમ હારખંધ ચાલવાનું. એક ગવરાવે તે સૌએ ગાવાનું.

મણી—(આગળ આવીને) લાવો, હ વાવટો પકડું છું.
(મણી વાવટો પકડી આગળ ચાલે છે સૌ પાછળ ચાલે છે.
પરવો પહેલો શબ્દ બોલે છે. સૌ બીજો શબ્દ બોલીને ઝીલે છે.)

પરવો—ઇન્કિલાબ

સૌ—ઝીન્દાબાદ.

પરવો—મજૂર—કિસાન રાજ

સૌ—ઝીન્દાબાદ.

પરવો—લાલ કંડા

સૌ—ઝીન્દાબાદ.

પરવો—દુનિયાના ગરીબો

સૌ—એક થાવ.

પશવો—શાહીવાદ

સૌ—હો બરબાદ.

પશવો—શાહુકારી—જમીનદારી

સૌ—હો બરબાદ.

પશવો—(ગાય છે) ગુંજે આઝાદી કા નાદ—ઇન્કિલાબ ઝીન્દાબાદ
(સૌ ગાતા ગાતા આગળ ફર્ય કરે છે.)

શરદ—અમારી માગણીઓ

સૌ—આપી દો.

શરદ—શાહુકારી

સૌ—હો બરબાદ.

શરદ—ઇન્કિલાબ

સૌ—ઝીન્દાબાદ.

શરદ—મજૂર કિસાન રાજ

સૌ—ઝીન્દાબાદ.

પશવો—અય ! મજદૂરો ઔર કિસાનો. ભવિષ્ય રાજ તુમહારા માનો
ઇન્કિલાબ (સૌ ઝીંબે છે.) ઝીન્દાબાદ.

(સામેથી જમનાદાસ, ફોજદાર, પોલીસ, મુખી વગેરે આવે છે)

શેઠ—(ફોજદારને શરદ તરફ ઇશારો કરીને) આ હરામીએ બધાને
ફટક્યા છે. પકડો તે સા.....ને
(ફોજદાર શરદને પકડે છે.)

શરદ—ક્યા ગુન્હાસર ? વોરંટ લાવો ?

(ફોજદાર ને પોલીસ શરદને ધક્કા મારે છે.)

પશવો—ગાલી ગોલી શુંબલ જેલ, જલિમ કા હૈ અંતિમ ખેલ.

(પોલીસ સરખસને અટકાવે છે, સરખસ અટક્યા વગર ધક્કા મુક્કી
વચ્ચે આગળ વધે છે)

મણી—તમામ આગળ વધો. બોસ્તો—લાલ ઝંડે ફી ને.....ને

શરદ—(ધકેલાતાં) શાહીવાદ.

સૌ—હો બરબાદ.

ફોજદાર—(પોલીસોને) ઝૂંટવી લો, હ રંડી પાસેથી પતાકડી.

(બે ચાર પોલીસો મણી પર તૂટી પડે છે. તેને ધક્કા મારી
વાવટો ઝૂંટવે છે. મણી સખત રીતે પકડી રાખે છે.)

મણી—લાલ ઝંડે ફી.....

સૌ—ને.....

ફોજદાર—એ'ય ! આપી દે એ ધખ અને તમો સૌ વિખેરાઈ
જાવ. નહીં તો નકામા મારવા પડશે.

મણી—કેમ કાંઈ બહુ શોખ થીયો છે ?

ફોજદાર—પકડો આને ! લગાવ સૌને લાઠી ને કરો બોખરા !

(પોલીસ લાઠી માર કરે છે કેટલાક ધાયલ થાય છે, કેટલાક નાસે છે.)

મણી—શાહીવાદ.

સૌ—હો બરબાદ.

મજૂર ખેડૂતરાજ—ઝીન્દાબાદ. લાલ ઝંડે ફી—ને (પડદો પડે છે.)

હેર ઓધ્દસ, તમાકુ, અગરબત્તી તેમજ
કાથા વગેરે બનાવવા માટે

નેરોલ

નાં

એ સે ન્સો
વાપરે.

હલકાં ભારે, દરેક મેળનાં ઘર વપરાશ, અથવા વહેપાર
માટે નાનાં મોટાં પેટીંગમાં તેમજ છુટાં મળી શકશે.

તમામ જરૂરીયાત માટે મળો અથવા લખો:—

ધી નેરોલ એજન્સી અત્તરવાળા,

ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

પ્રાન્થ:—

કાળુપુર દરવાજાની બહાર, ગાંધીની લાઈનમાં.

પ્રકાશક:—મળુર સાહિત્ય પ્રચાર સભા—અમદાવાદ. ૧૯-૪-૪૦

મુદ્રક:—વ્યંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી, શુભેચ્છક મુદ્રણાલય,
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, અમદાવાદ.

